WIKIPEDIA

Idioma maya

L'**idioma maya yucateco** (autoglotónimu: *Maayat'aan*) ye una llingua amerindia derivada del tueru mayense, que se fala principalmente n'estaos mexicanos peninsulares de Yucatán, Campeche y Quintana Roo, nel norte de Guatemala, particularmente nel Petén según en menor grau en Belize. Ye conocida comúnmente como *maya*, anque munchos llingüistes empleguen el términu *maya yucateco* pa estremala d'otres llingües mayenses.

Número de falantes

Falantes	Tipu	Añu
706 000	706 000	

Datos

Estáu de vulnerabilidá	3 definitivamente en peligru
Sistema d'escritura	alfabetu llatín
Reguláu por	Institutu Nacional de Llingües Indíxenes

Códigos

ISO 639-3	yua

Conteníu

Historia

Población maya yucateca-parlante

Escritura
- Amuesa de testu

Fonoloxía
- Vocales
- Cualidá de les vocales
- Consonantes
- Tonos

Gramática
- Morfoloxía
- Sintaxis

Mostrariu de léxicu
- Numberación en maya yucateco
- Influencia del náhuatl

Ver tamién

Referencies
- Bibliografía
- Enllaces esternos

Ficha de pagu de la facienda Dziuché (ƆIUCHE), Yucatán.

Historia

Pa ponelo nos términos qu'usa don Alfredo Barrera Vásquez, mayista, nel estensu prólogu al *Diccionariu Maya-Español, Español-Maya Cordemex (1a. edición) de 1980*:

> "La llingua maya yucateca ye unu de los más antiguos miembros d'una familia que'l so tueru recibe'l nome convencional de protomaya, de la mesma miembru d'otra familia que'l so tueru, que dio orixe a otres llingües como'l totonaco, provieno de dalgún otru tueru asiáticu... Los glotocronólogos, colos sos métodos, pudieron concluyir qu'un grupu, el puramente protomayano, llegó de dalguna parte y estableciose nun llugar de los altos de Guatemala, y entá precisen: la Sierra de Cuchumatanes, aprosimao nel añu 2600 e.C. (Sieglu XXVI e.C.)[1]

Y más palantre sigue diciendo:

> "...d'aquel puntu y grupu orixinal, que yá empezara a diversificase, esprendióse aprosimao en 1600 e.C., esto ye, dempués d'un mileniu de llegar a los Cuchumatanes, una fracción pa emigrar al norte, escontra les tierres baxes de la península yucateca..."[1]

Población maya yucateca-parlante

Según datos del XII censu xeneral de población y vivienda del INEGI, en territoriu mexicanu la cantidá de mayahablantes ye de 800.291, lo cual asitiar como la segunda llingua indíxena con mayor númberu de falantes en Méxicu, dempués de la llingua náhuatl. En Belize, acordies con datos de 1991, yera falada por unes 5000 persones y en Guatemala rexístrense unes 700 nel cantu fronterizu con Campeche y Quintana Roo, Méxicu.

Según datos del Ministeriu d'educación de Guatemala, MINEDUC Guatemala ye un país multillingüe, cuenta con un total de 24 idiomes. 22 son Idiomes Mayes, más l'idioma xinka, l'idioma garífuna y el castellán, de los cualos:

Cinco idiomes tienen de 300,000 a un millón de falantes cada unu (incluyíu l'Español) Otros cinco tienen de 50 a 120,000 caúnu Cuatro tienen de 20 a 49,000 caúnu Once d'ellos tienen menos de 20,000 falantes cada unu

La llingua maya ye llargamente utilizada y enseñada nes rexones señalaes, particularmente en Yucatán, esistiendo inclusive academies que se dediquen puramente al so espardimientu.

A partir de la creación de la Llei de Derechos Llingüísticos en 2003, el maya yucateco, al igual que'l restu de les llingües indíxenes orixinaries de Méxicu, ye reconocida como llingua nacional mexicana.

Escritura

La llingua maya escribir con calteres llatinos dende la conquista de los españoles hasta l'actualidá, anque en tiempos prehispánicos los mayes utilizaben un sistema de glifos o ideogrames pa la so escritura. Hai un alfabetu oficial que foi ellaboráu por llingüistes y especialistes nel añu de 1984, que ye oficialmente reconocíu y utilizáu nos llibros de testu distribuyíos pol estáu mexicanu, magar ente los falantes y entá los espertos de la llingua manifiéstense diferencies d'interpretación y representación ortográfica. De siguío amuésase'l cuadru del abecedariu maya:

Abecedariu maya																							
A	B	Ch	Ch'	E	I	J	K	K'	L	M	N	O	P	P'	S	T	T'	Ts	Ts'	U	W	X	Y	'
a	b	ch	ch'	e	i	j	k	k'	l	m	n	o	p	p'	s	t	t'	ts	ts'	u	w	x	y	'
Valores fonéticos																								
a	b	t͡ʃʰ	t͡ʃʼ	e	i	h	kʰ	kʼ	l	m	n	o	pʰ	pʼ	s	tʰ	tʼ	t͡sʰ	t͡sʼ	u	w	ʃ	j	ʔ

Publicóse un ciertu númberu de diccionarios que sirven de referencia a los estudiosos. Dende'l bien cultu y reconocíu *Coordinación alfabética de les voces del idioma maya*, publicáu por Juan Pío Pérez en 1898 y compilado a lo llargo de munchos años dende mediaos del sieglu XIX por él mesmu y por frai Pedro Beltrán, hasta les más modernes ediciones como'l *Diccionariu Maya-Español, Español-Maya*, editáu por Cordemex en 1980, so la coordinación d'Alfredo Barrera Vásquez –connotado mayista–, cuntando como redactores a dos espertos na llingua maya: Juan Ramón Bastarrachea y William Brito Sansores.

Amuesa de testu

> Tuláakal wíinik ku síijil jáalk'ab yetel keet o tsiikul yetel Najmal Sijnalil, beytun xan na'arreya'an sijnalil yetel non'oja'anil o tuukulo', k'a'abet o bisikuba bey láaktsilil yetel tuláakal o baatsile'.[2]
>
> Tolos seres humanos nacen llibres ya iguales en dignidá y derechos y, dotaos como tán de razón y conciencia, tienen de portase fraternalmente los unos colos otros.
>
> Artículu 1º, Declaración universal de los derechos humanos.

Fonoloxía

Na llingua maya de Yucatán abonden los soníos consonánticos sordos. Una carauterística notable del maya yucateco, que comparte con munches otres llingües mayenses, ye l'usu de consonantes glotalizadas (como *p'*, *t'*, y *k'*). Los siguientes cuadros amuesen los fonemes del idioma maya.[3]

Vocales

	Anterior	Central	Posterior
Zarrada	i		u
Media	e		o
Abierta		a	

Cualidá de les vocales

Caúna d'estes 5 vocales pueden ser llargues. Esisten tamién vocales glotalizadas [aʔ] y [aʔa].

Consonantes

		Llabial	Alveolar	Palatal	Velar	Glotal
Nasal		[m]	[n]			
Oclusiva		[b]				
Oclusiva	**aspirada**	[pʰ]	[tʰ]		[kʰ]	[ʔ]
	eyectiva	[pʼ]	[tʼ]		[kʼ]	
Africada	**aspirada**		[tsʰ]	[tʃʰ]		
	eyectiva		[tsʼ]	[tʃʼ]		
Fricativa			[s]	[ʃ]		[h]
Aproximante		[w]	[l]	[j]		
Vibrante simple			[ɾ]			

Tonos

Na llingua maya esisten dos tonos: unu altu que se marca con [áa] y otru baxu que s'escribe con [aa].

Gramática

Morfoloxía

El maya tien como base morfemes monosilábicos, esto ye, pallabres o elementos pa la formación de les mesmes qu'aguanten l'analís morfolóxicu. La llingua maya economiza vocales pero nun llega a producir agrupamientos de consonantes demasiáu complexos nuna sola sílaba. Tampoco se da na maya l'agrupamientu de vocales y cada una de les que dexa'l vezu vuélvese exa de la sílaba. Usa un apóstrofu entemediu yá que s'usa ente dos consonantes.

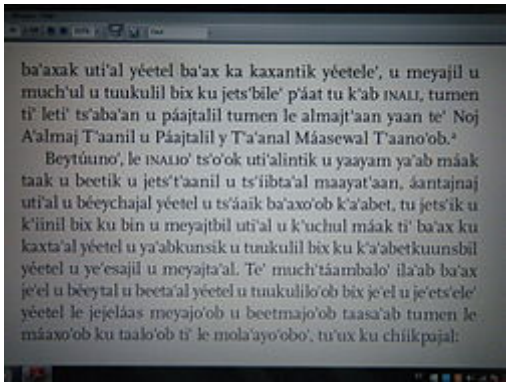
ba'axak uti'al yéetel ba'ax ka kaxantik yéetele', u meyajil u much'ul u tuukulil bix ku jets'bile' p'áat tu k'ab INALI, tumen ti' leti' ts'aba'an u páajtalil tumen le almajt'aan yaan te' Noj A'almaj T'aanil u Páajtalil y T'a'anal Máasewal T'aano'ob.[a]

Beytúuno', le INALIO' ts'o'ok uti'alintik u yaayam ya'ab máak taak u beetik u jets't'aanil u ts'íibta'al maayat'aan, áantajnaj uti'al u béeychajal yéetel u ts'áaik ba'axo'ob k'a'abet, tu jets'ik u k'iinil bix ku bin u meyajtbil uti'al u k'uchul máak ti' ba'ax ku kaxta'al yéetel u ya'abkunsik u tuukulil bix ku k'a'abetkuunsbil yéetel u ye'esajil u meyajta'al. Te' much'táambalo' ila'ab ba'ax je'el u béeytal u beeta'al yéetel u tuukulilo'ob bix je'el u je'ets'ele' yéetel le jejeláas meyajo'ob u beetmajo'ob taasa'ab tumen le máaxo'ob ku taalo'ob ti' le mola'ayo'obo', tu'ux ku chíikpajal:

Testu n'idioma maya modernu.

Sintaxis

La llingua maya de Yucatán ye de tipu sintéticu. Esto significa qu'usa formes complexes pa espresar idees tamién complexes. Nun hai artículos, nin xéneru. Nun esiste la manera infinitivu y munchos verbos paecen nomes y tienen la doble función.

Mostrariu de léxicu

Espresiones frecuentes:

Bix a beel (na llingua maya nun ye necesariu utilizar signos interrogativos porque esisten formes interrogatives específiques)

¿Cómo tas? (lliteralmente: ¿Cómo ta'l to camín?)

Ma'alob, kux teech

Bien, ¿y tu?

Bey xan teen.

Igual yo.

Bix a k'aaba'

¿Cómo te llames? (lliteralmente “¿cómo ye'l to nome?”)

In k'aaba'y' Jorge.

El mio nome ye Jorge

Jach ki'imak in wóol in k'ajóolt kech.

Encantáu de conocete. (lliteralmente “Bien feliz el mio ser de conocete”)

Delles pallabres frecuentemente usaes y entemecíes entá na dómina actual col español que se fala na península de Yucatán:

Aj: (señor), antepuesta a los nomes denota masculinidad
Sóoskil: fibra de henequén
Puuch': entartallar o estrapáu :*Tuuch*:

embelicu :*P'uurux*: panzón

T'eel: gallu :*Muuch*:

sapu :*Tuunich*: piedra :*Jo'ots''*: sacar de la olla con cuyar o cola mano una porción.

K'olis: calvu, pelón
Xiix: restu (lo que sobra de dalguna bébora o comida)
Maalix: corriente (ensin raza... sobremanera dirixíu a los perros corrientes)
Nojoch: grande :*Báaxal*:

xuguete, tamién puede ser chancia :*Mulix*: pelo rizáu :*Wiix*: orina :*Janal*: comida :'Naj*:* casa :*Pixan*: muertu o espíritu :*Tirix* ta**: foria :*Xiik*:** axila

Kiirits': puerco :*K'aas*:

feu :*Ma'ax*: monu :*Otoch*: casa :*Peech*: cachiparru :*Uk''*: pioyu :*Xuux*: sollerte, aviespáu :*Alux*: duende (personaxe llexendariu)

Ch'eel: roxu, de pelo claru :*Chiich*,

o *clica*: güela

Soots': esperteyu :*Wáay*:

bruxu (tamién se diz esto como emoción de sorpresa)

Míis: escoba :*Miis*:

gatu :"X táabay": muyer sobrenatural que seduz a los noctámbulos.

Numberación en maya yucateco

Numberación en maya yucateco

```
0 - Mix ba'al
1 - Jun
2 - Ka'a
3 - Óox
4 - Kan
5 - Jo'o
6 - Wak
7 - Úuk
8 - Waxak
9 - Bolon
10 - Lajun
11 - Buluk
12 - Laj ka'a
13 - Óox lajun
14 - Kanlajun
15 - Jo'olajun
16 - Wak lajun
17 - O'uk lajun
18 - Waxak lajun
19 - Bolon lajun
20 - Jun k'aal
400 - Jun k'aax o jun baak
8000 - Jun pik
160 000 - Jun kalab
3 200 000 - Jun k'iinchil
64 000 000 - Jun alaw
```

Influencia del náhuatl

La llingua maya yucateca enfrentar a nuevu procesu de tresformamientu pola interacción colos grupos Xiúes que traxeron consigo dende'l sieglu XV, posiblemente antes, dende la mariña del Golfu de Méxicu, fuerte influencia tolteca y en concencia del náhuatl. Esta influencia tuvo inclusive un efeutu determinante nel panteón maya cola presencia de Kukulcán, que derivó del propiu Quetzalcóatl y xeneró la resultante cultural que vinieron conocer y con que s'enfrentaron, los españoles conquistadores, nel sieglu XVI.[4]

Al azteca o mexicanu conózse-y en maya peninsular como *huach* que significa estrañu, lo que convida a pensar en tal influencia proveniente de los nahuas de Chontalpan qu'habíen orixinalmente llegáu a la rexón dende del Méxicu-Tenochtitlan y que dexaron un legáu importante nel léxicu de les mayes peninsulares.

Dempués, yá peracabada la conquista, cuando se fundó la ciudá española de Campeche (sobre la ciudá maya *A K'in Pech*), construýese'l barriu de San Román onde s'establecieron mexicanos de fala náhuatl. De la mesma, en Mérida facer nel barriu de San Cristóbal los mexicas traíos polos conquistadores. Dellos términos usaos na llingua maya peninsular actual dan cuenta d'esto:

Maseewal: macehualli (indíxena)
Tamal: tamalli (tamal)
Chimal: chimalli (escudu)
Posol: pozolli (pozol, rellacionar cola pallabra potzonalli que significa esplumosu o cosa qu'espluma)
Hipil: huipilli (na península de Yucatán)
Kotom: coton, cotomitl (camisa)
Kama'ach: camachalli (quexada)
Chi'icam: xicamatl (jícama)

Ver tamién

-
- Llingües de Méxicu

- Español yucateco
- Cultura maya
- Gramática del maya yucateco
- Diccionariu Maya Cordemex

Referencies

1. Alfredo Barrera Vásquez, Diccionariu maya - español, español - maya (Diccionariu Maya Cordemex), Mérida, Yucatán, Méxicu.
2. Centru d'Información de naciones xuníes, México (1998). «Maya (yucateco) (http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=yua)» (inglés, maya). *Declaración universal de los derechos humanos*. Consultáu'l 7 d'abril de 2013.
3. Lehmann, Christian (2012). «La llingua maya de Yucatán (http://www.christianlehmann.eu/ling/sprachen/maya/index.php)». Consultáu'l 10 de marzu de 2013.
4. Molina Solís, Juan Francisco (1896). en R. Caballero: *descubrimientu+y+conquista+de+Yucat%C3%A1n&dq=Hestoria+d descubrimientu+y+conquista+de+Yucat%C3%A1n&source=bl&ots= Historia del descubrimientu y conquista de Yucatán (https://books.google.com.mx/books?id=2rodAAAAMAAJ&q=Hestoria+del)*. Consultáu'l 24 d'agostu de 2010.

Prueba Wikipedia n'Idioma maya na Incubadora de Wikimedia

Bibliografía

- Arzápalo Marín, Ramón (2008). *O dzibann huunil Colon (La carta de Colón) (https://books.google.com.mx/books?id=BwnlSVCqQRIC&printsec=frontcover&hl=es&source=gbs_gue_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)*, Traducción al maya del sieglu xvi, Facediciones. ISBN 9788415158202. Consultáu'l 28 de marzu de 2013.
- Barrera Vásquez, Alfredo (1980). *Diccionariu Maya Cordemex*. Ediciones Cordemex.
- Gómez Navarrete, Javier A. (2009). *Diccionariu introductoriu: maya-español, español-maya (http://www.uqroo.mx/llibros/maya/diccionariu.pdf)*. Universidá de Quintana Roo. Consultáu'l 28 de marzu de 2013.
- Pío Pérez, Juan (1898). *Coordinación alfabética de les voces del idioma maya (http://openlibrary.org/a/OL271851A/Juan-P%C3%ADo-P%C3%A9rez)*. Mérida, Yucatán: Imprenta de la Ermita. Consultáu'l 28 de marzu de 2013.
- San Bonaventura, Gabriel de (1684). *Arte de la llingua maya (http://cdigital.dgb.uanl.mx/la/1080013819/1080013819.PDF)*, Facsímil de la Universidá Autónoma de Nuevo León (UANL), Vilba de Bernardo Calderón.
- YUCATÁN NEL TIEMPU, Casares G. Cantón, Raúl; Duch Colell, Juan; Antochiw Kolpa, Michel; Zavala Abarganáu, Silvio et ál, 1998. Mérida, Yucatán, Méxicu. isbn = 970 9071 04 1
- Zavala, Manuel (1896). *Gramática Maya*. Imprenta de la Ermita.

Enllaces esternos

Diccionariu Maya-Español, Wikicionario n'Español

- *Diccionariu Español-Maya*, nel sitiu de AULEX (Méxicu) (http://aulex.ohui.net/ye-myn/)
- *YUCATÁN, identidá y cultura Maya*, nel sitiu de la Universidá Autónoma de Yucatán (http://www.mayas.uady.mx/)
- La llingua maya de Yucatán (http://www.christianlehmann.eu/ling/sprachen/maya/index.php) Descripción llingüística de la llingua maya, con gramática, léxicu y colección de testos analizaos
- *Institutu pal Desenvolvimientu de la Cultura Maya del Estáu de Yucatán* (https://web.archive.org/web/20090326204806/http://www.indemaya.gob.mx/)
- Diccionariu Maya (http://www.bibliotecabasica.yucatan.gob.mx/diccionariu_maya/index.php)
- Clases de maya (https://web.archive.org/web/20131230234127/http://indemaya.gob.mx/clases-de-maya/) en INDEMAYA.
- Cursu de maya yucateco (http://www.mayas.uady.mx/curso_maya/index_01.html) en UADY.

Control d'autoridaes	**Proyeutos Wikimedia ·** Datos: Q13354 **· Identificadores ·** GND: 4220899-3 (https://d-nb.info/gnd/4220899-3) **· Diccionarios y enciclopedies ·** Britannica: url (https://www.britannica.com/topic/Yucatec-Maya)

Sacáu de «https://ast.wikipedia.org/w/index.php?title=Idioma_maya&oldid=2925707»

La última edición d'esta páxina foi el 21 abr 2020, a les 09:56.

El testu ta disponible baxo la Llicencia Creative Commons Reconocimientu/CompartirIgual 3.0; puen aplicase otres cláusules más. Llei les condiciones d'usu pa más detalles.